

Д. ЖАҚАН

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖОҚТАУ ДӘСТҮРІ

Кемеліне келіп көркейген қазіргі қазақ әдебиетінің даму, қалыптасуының өн бойында үзілмей келе жатқан үрдіс – халық қазынасы фольклормен байланысы. Екі түрлі эстетикалық танымның өзара өзектес сабақтастығы түрлі сипатта танылатын күрделі құбылыс. Оны әр түрлі жанрға қатысты әр түрлі дәрежеде әңгіме етуге болады. Біздің мақсатымыз – көне замандардан келе жатқан адам баласының Өмір мен Өлім жайлы таным-түсініктерінің қазіргі қазақ поэзиясындағы көрінісінің кейбір мәселелерін ғана сөз ету.

Әдебиет пен фольклордың ара байланысын жан-жақты зерделеп, оның тарихындағы 4 типін айқындаған (*генетикалық, оппозициялық, үндестік, кері байланыс*) ғалым С.А.Қасқабасов [1] пікірінше, генетикалық негізін фольклордан таркататын жазба әдебиеті өсіп-өркендей отырып фольклорды пайдаланудың да сан түрлі сатысын басынан кешіреді.

Әдебиеттің марқайып, толысқан тұсындағы фольклормен сабақтастығы да салаланып, түрленіп, өзгеше бір сипатқа, мәнге ие болады.

Адам баласының тал бесіктен жер бесікке дейінгі өмір ағысындағы әр түрлі көңіл-күй әуендері лирикалық өлеңдер мазмұнын құрайды. Ал тіршілік тынысы тоқтап, бақиға аттанған Адамға қатысты сезім күйлерінің сипаты өзгелерден ерек. Өлім оқиғасы ақынның нәзік жүрегіне салмақ түсіріп, жан әлемінің түкпіріндегі ешбір заңқағидаға бағынбайтын сезім иірімдерін өлең өрнегіне түсіруге себеп болады. «Өлеңді сөз патшасы» – деп ұғатын өресі биік ақындардың жанының жабырқау сәтін өлең өрнегіне түсіруге аса жауапкершілікпен қарайтындығы байқалады.

Қолыма қалам алсам, ұғады ішім
Үстінде қыл көпірдің тұрғанымды, –

деп Алмас Темірбай ақын айтқандай, «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін» өлең жазу екінің бірінің несібіне жазылмаған. Ал адам өмірінің ауыр кезеңін суреттеу жауапкершілігі одан да күштірек. Бұл тұрғыда қазіргі жас ақындарымыздың сөз саптауынан ой-сана түкпіріндегі халықтың наным мен дәстүрдің негізіне сүйенетіндігі айқын аңғарылады.

Құлазыған көңіл-күйден шығарлық жол іздеу, көңіл жұбатарлық таяныш табу тұрғысында «Өлім де Өмірдің өзгеше бір түрі» дейтін көнеден келе жатқан ұғымды ой қазық ету бірқатар ақындарға тән.

Ақын Ержан Алаштуған [2]:

Басынан кетер нұр-қыдыр,

Күйтпесе қайғы мұңды құл
Сүю де, сірә, бір ғұмыр,
Өлу де, сірә, бір ғұмыр

десе, Маралтай ақын:

Әркімен бергі өмірдің
Арасы бөлінбеген
Тел емген еркесімін
Өмір мен өлімді мен [3], –

дейді.

Жерлеу салтына қатысты өлеңдердің ішіндегі «зират басында айтылған жыр» түрі жайлы ал-ғаш пікір білдірген ғалым Ш.Уәлиханов [4]. Ол мұның исламнан бұрынғы наным-сенімдермен байланысты екендігін ескертеді. Қабір басында айтылған ойларға мазмұндас жазылған Маралтай ақынның өлең өрнектері ерекше көңіл аудартады. Ақын «Зират басындағы жыр» өлеңінде ана зиратының басында туған ой сезімін ана рухымен сырласу арқылы бере отырып, жалпы өмір жайлы ой толғайды, ішкі шерін таркатады, жан түкпіріндегі ой ағынын аңғартады.

Жүр, апа, үйге қайтайық,
Бұл базар мені шаршатты.
Сүйсеңіз мейір қанатын немереңіз бар – қанатым!
Ішуді қойғам,
(қоймасам, оңбайтын болдым – сорлайтын),
Аллаға сенем... Өзіме... кімім бар басқа қолдайтын.

Өмірдегі ең аяулы жанына мұң шағуы арқылы ақынның өз тұлғасы, ішкі жан қалтарыстары ашылады. Өмірінің күнгейі мен көлеңкесі қатар қамтылып өмірге, айналасына қарым-қатынасы бедерленеді.

Өлеңде көркемдік деңгейге жеткен мұңшер өлеңдерінің композициялық құрылымына тән заңдылықтар толық сақталады. Рухпен сырласудың өлең өзегіндегі мұң шағу сипатындағы көркемдік амал ретіндегі мәнін айқындайтын өлең түйіні былайша аяқталады.

Құрысын бәрі!
Батқаны –
Анамның үнсіз жатқаны.

Маралтай ақынның «Құлпығас» өлеңінде қыршын жасында өмірден өткен балғын қыздың құлпытастағы күліп тұрған қыз бейнесіне байланысты туған ой-сезімі кестеленген:

Е, Әдилә, айналайын Әдилә!
Қапелімде шыға келіп нұрдан сіз –
Мұңдана алмас мисыздарды мұңданғыз.
Қара түсті қалампырды құшақтап,
Құлпығастан күліп қарап тұрған қыз.

Тұңғыық ойға шому, қамығу, жабырқау хал күйлерін сипаттайтын элегиялық сарындағы лирикалық өлеңдердегі сезім сипаты да әрқилы. Мұндай

көңіл-күй ауанын тудыратын себептер көп. Ал оның ең ауыры – өлім оқиғасы. Ол кімнің дүниеден кеткеніне, оның ақын өмірінде қаншалықты орыны болғандығына байланысты түрліше мән иеленеді.

Маралтай «Күзгі палитра» атты өлеңінде:

Дос көп еді,
Өлді бәрі тым ерте,
Күндер жетті жетегіне мұң ерте.
Түндерім тұр – сұры қашып сұрланып
Гүлдерім тұр – қабақтарын түнерте.
Қайғы жауып көңіліңнің кемерін,
Тәнін реп үлдейді нелер үн –
Тұңғыш сезтім сәбидей-ақ түбінде,
Ажалдың бір төнерін, –

дей отырып, ең жақын достарынан айрылып, өзін өмірде жападан-жалғыз қалғандай сезінген көңіл-күйін шегіне жеткізе суреттейді, сол арқылы жұмыр басты пендеге тән өлімнің хақтығын адам баласының есіне тағы бір салып өтеді.

Еліне елеулі тұлғалар дүниеден еткенде оның ет-жақын туыстары ғана емес дүйім жұрт болып қайғыру, аза тұту – қазақ халқының табиғатына тән ежелден келе жатқан салт. Күні бүгінде де бұл салт өзгеше жаңғырмаса үзілген жоқ. Өзінің ой-сезімінде орны бар тұлғалардың мезгілсіз өлімі, ақын жүрегін шерге толтырып, жан күй-зелісін күшейтіп, тығырыққа тірейді. Бірақ шын ақын үшін бұдан шығатын бірақ жол бар. Ол – осы аласапыран сезімді өлең өріміне түсіру.

Елдің аяулы әншісі Жәнібек Кәрменов қайтыс болғандағы Ж.Кәрменовке деген өлеңінде Маралтай былайша ой толғайды:

Табысып топырақпен салқын денең,
«Аһ» ұрып, аласұрып, алқынды өлең.
Әуеге әнің сінді «жан шақыртар»,
Хан шақырса бармайтын қалпыңменен.

Ақынның бұл толғанысында көңілдің құсалы қалпын жырлай отырып, зар-мұңды көркемдік әдіске айналдыру басым. Бір ғана шумақта аяулы әншінің дара тұлғасы мен мінезінен мол хабардар етіледі. Әнші образы «бекзат әннің жауһаты», «текті өнердің тарпаң ұлы» дейтін тың баламалармен мадақталады.

Дәстүрлі жоқтау жырларының композициялық құрылымындағы тоқтам, тәубә сарыны қайғы мұңнан шығатын жол іздетіп, тіршілік тиянағын табуға негізделген. Жәнібектей қайталанбас тұлғаның өнер үрдісін үзбейтін ұрпағы бар екенін көңілге демеу ету арқылы ақын қайғышөрінін шірдейді.

Жаққандай сәулесі өшкен қайта күнді,
Есті әнмен байытуға байтағыңды.
Кеудеңнен «қош» деп ұшқан көкала үйрек,
Қанында Бекболаттың қайта туды.

Бір атап өтерлік жайт, осы мазмұндас өлең-

дерінде ақын бірде жазба әдебиеті дәстүрін пайдаланса, енді бірде жыраулық дәстүрде ой өр-бітеді.

Өмірден ерте озған, өрнегі өзгеше ақын Ба-уыржан Үсеновке арналған «Қазанама» жырында жоқтауға тән қайғы сезімін терең толғау, кейіпкер образын сомдау, арман-өкініш, үміт толық көрініс табады.

Сұм ажал адырнасынан кімдерді байлап атпаған,
Қорамсақ толы сұр жебе кімдерге әлі сақтаған?
Жақсы адам өтсе өмірден жақсының жанын езеді-ау,
Ақ найза толғап қомдана орданы бұзар кезі еді-ау!

Өлі талай «аққанат жырлар туылып, балдағы асыл семсер жыр туар еді-ау» деген өкінішін өлеңмен өреді.

Жатсың ба жайлы, жас аруақ, бүлікдеп бейбіт беткейде,
Қырандар көзін жұмғанша, құзғындар қыршып кетпей ме! –
деп, тұспалды ой образын түйіндейді.

Қасірет-қайғының қат-қабат келуі адам табиғаты үшін ең ауыр соққы. Осы жайтты басынан кешірген ақынның жан күйзелісі «Қызыл өлең» атты өлеңінде айқын бейнеленген. Шағын ғана өлеңде бір отбасының қайғылы хал-күйінің суреті танылады. Қапелімде ағасынан айрылған жанның жеңгесінің қас-қабағын бағып көңіл-күйін бедерлейтін өлең жолдары ақынның жан әлемінен хабардар етеді. Ұл қайғысын көтере алмай дүниеден көшкен әкесі жайлы ақын:

Үш жылдан соң әкем жатты оң жақта
Қара ұлыма қамқор болып жүрем деп, –

дәстүрлі «о дүние туралы ұғым» деңгейінде ой қорытады да әр қарай:

Апам сосын қара киіп қамығып
Қара ұлы мен шалын ойлап зарығып.
Жоқтау айтып отырушы еді, оны да
Қара дауыл қағып кетті қағынып, –

дейді.

Өміріндегі ең аяулыларынан айрылған адамның хал-күйін айтарға сөз жетпес. Ал табиғатынан талант берген Жаратушы құдіретінің күәсі – ақын бұл тығырықтан да таяныш табады. «Өлгеннің артынан өлмек жоқ» дейтін халық даналығын, өз басындағы жайтпен астарластырып бір ауыз сөзге сыйғызады.

Тоқтата алмай жосын келген ажалды,
Жіңішкерді, жүйкем менің қамалды.
Кетем деп ем, кете алмадым қимадым,
Қия алмадым тірлік дейтін тажалды.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы «екі дүние» – «пәни» мен «баки» ұғымдары көне түсініктермен астасып жатады.

Мәселен:

Алмас Темірбай ақын:

Бір күні бақиға да бет түзермін,
Ажалдың ісін екі өткізер кім?

Алланың аманаты – Ақындықты
Арулап, арыма орап жеткізермін десе, –

Маралтай:

Алыстарлық алыс жаққа құпия,
Жасыл жұлдыз жанарыңды жасаурат.
Қайтып келіп, қайтып көру не ғайбыл,
Сенде өтіп ед аз ғана күн, масау сәт, –

дейді.

Жоқтау дәстүрін бүгінгі қазақ поэзиясында түрленткен белгілі ақын Зайда Елғондинованың шығармашылығы өз алдына бөлек әңгіме еншісі. Ақынның желтоқсан құрбандары Қайрат Рысқұлбеков, Ербол Сыпатаев, Ләззат Асанова, Сәбира Мұхамбетжановаларды аналарының атынан жоқтауы халықтық дәстүрдің өміршендігін көрсетіп қана қоймай, жанрдың заманның, әлеуметтің зарын айтудағы көркемдік қызметінің жаңаша жаңғырығын танытады. Зайда ақынның жары ақиық ақын Жұматай Жақыпбаевқа арналған жоқтау өлеңдерінің сипаты аса көңіл аударуды қажет етеді. Көне жарын жоқтау, жар рухымен сырласу (өлі мен тірінің айтысы)

сияқты дәстүрлерді ақын тың тұрғыдан түлеткен. Қысқасы, бұл айтылған жайттардың бәрі сөз күдіретін ерекше бағалаған қазақ халқының қайғысын да өлеңмен өрнектей білген ерекше болмысын танытатын белгілер.

ӘДЕБИЕТ

1. Қасқабасов С.А. О типах и формах взаимодействия казахской литературы и фольклора // Известия АН Каз ССРСР. Серия филологическая. 1984. № 3.
2. Алаштыған Е. Тақсыр күн. Алматы: Жазушы, 2001. 27 б.
3. Райымбергенов М. Ай. Алматы, 2006.
4. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1985. 1-т.
5. Елғондинова З. Мұнар мен гүл. Алматы: Жазушы, 1994.